

Egipat i Kreta: kulturni i umjetnički kontakti dviju civilizacija tijekom brončanog doba

Smiljana Smolčić

U ovom radu analizirani su kontakti između Egipta i Krete tijekom cijelog brončanog doba. Fokus je stavljen na kulturne i umjetničke veze, s naglaskom na način na koji su kulture međusobno utjecale jedna na drugu, te koje su se sirovine i predmeti razmjenjivali. Također, objašnjeni su umjetnički utjecaji koji su preneseni s jedne kulture na drugu.

Ključne riječi: brončano doba, Egipat, Kreta, kontakti

Uvod¹

Brončano doba označit će početak intenzivnih kontakata između civilizacija starog svijeta, pa tako i između Egipta i Krete. U kasnom brončanom dobu kontakti su najintenzivniji, a njegovim završetkom prestaju. Ove dvije zemlje međusobno će razmjenjivati razne kulturne tekovine, od posuda, nakita, skarabeja i sirovina, do ikonografije i religijskih utjecaja. U ovome radu nastojat će se ukratko prikazati najvažnije odrednice odnosa između Egipta i Krete, koncentrirajući se na predmete i ikonografiju koja se razmjenjivala. Napravit će se sinteza podataka iz relevantne literature, s posebnim osvrtom na kataloge koji donose podatke o kretske-egipatskim odnosima. Rad će biti podijeljen po razdobljima brončanog doba (rano, srednje i kasno) kako bi se bolje analizirao razvoj međusobnih utjecaja.

Rano brončano doba

Rano brončano doba u Egiptu otprilike je obuhvaćalo ranodinastijsko razdoblje, Staro kraljevstvo i prvo međurazdoblje, a na Kreti rano minojsko doba (*slika 1*).²

¹ Ovaj je rad nastao prema odabranim poglavljima iz diplomskog rada pod nazivom *Kontakti između Krete i Egipta tijekom brončanog doba*. Diplomski je rad obranjen 24. svibnja 2024. godine na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom dr. sc. Helene Tomas i dr. sc. Inge Vilogorac Brčić.

² Danas je u znanstvenoj literaturi egipatska povijest podijeljena na preddinastijsko i ranodinastijsko razdoblje, Staro, Srednje i Novo kraljevstvo, između kojih su smješteni prvo, drugo i

Tijekom ranog brončanog doba dokazi za kontakte često su posredni, zbog čega nema sigurnih dokaza za kontakte tijekom RM i Starog kraljevstva, ni ranije (Cherry 2009: 120). U Egiptu nije pronađen kretska materijal iz ovoga vremena (Cherry 2009: 125), dok je na Kreti egipatski materijal limitiran na nekoliko kamenih posuda, skarabeje i sirovine.

Na Kreti je do razdoblja RM IIA iz Egipta ili Levanta preuzeta tehnika korištenja fajanse (Phillips 1996: 463). Najraniji primjer uvoza bjelokosti je obrađeni zub od nilskog konja iz Knosa, datiran u RM IIA (Phillips 2008a: 218). S obzirom na to da se zlato često nalazi uz bjelokost, a ona se uvozila iz Egipta, pretpostavlja se da je onda i zlato većinom uvoženo iz Egipta (Colburn 2011). Najstariji fragmenti nojevog jaja pronađeni su u RM IIB ili RM III kontekstu u Palaikastru (Phillips 2008a: 150; 2008b: 210–211, br. 425). Nojevi nisu nastanjivali Kretu te su se njihova jaja najvjerojatnije uvozila iz Egipta (Phillips 2008a: 149).

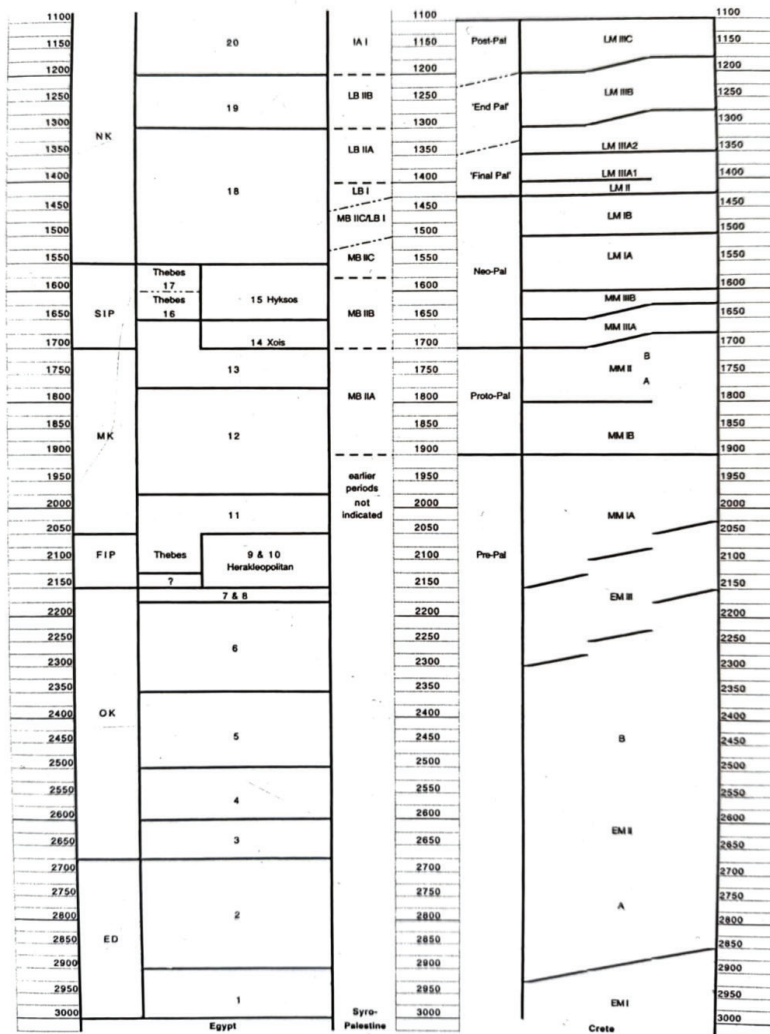
Osim što su uvozili egipatske kamene posude, Minojci su ih i imitirali. Najviše egipatskih uvoza pronađeno je u Knosu, dok je većina imitacija pronađena u grobnicama u Mohlu i Mesari (Phillips 1996: 461). Najčešće su se imitirale minijaturne posude, šalice i pitosi (Karetsou et al. 2001: 31–45). Najraniji je dokaz uvoza egipatskih posuda sa sigurnim kontekstom fragment ruba zdjele od obsidijana (KSM RRS/72/524) koji je pronađen u Knosu, u RM IIA kontekstu (Phillips 2008a: 40; 2008b: 92, br. 139). U Knosu su pronađene i dvije sferoidne posude, dioritni pehar, cilindrična posuda i fragment zdjele.³ Njihov je kontekst pronalaska neodređen, ali se datiraju u rasponu od ranodinastijskog razdoblja do Starog kraljevstva i prvog međurazdoblja. Nadalje, u Mohlu u grobnici VI otkriven je fragment posude od fajanse koji se datira od 1. do 4. dinastije, a u Aja Trijadi piksida iz 6. dinastije.⁴ Još je pronađen i jedan fragment dioritne posude (1–4. dinastija) za kojeg se ne zna mjesto pronalaska (Pendlebury 1930a: 40, br. 66; Phillips 2008b: 260, br. 533). Bez obzira na njihov kontekst pronalaska, neki od ovih nalaza ne mogu sa sigurnošću dokazati direktne kontakte između Krete i

treće međurazdoblje tijekom kojih je država bila rascjepkana na nekoliko dijelova. Uz to se još dodaju kasno, ptolemejsko i rimsko razdoblje. Također se egipatska povijest dijeli na 31 dinastiju. Prvi je takvu podjelu napravio egipatski svećenik Maneton (3. st.) u svom djelu *Aegyptiaca* (Bard 2015: 38). Kronologija Krete dijeli se na rano minojsko (kratica RM), srednje minojsko (kratica SM) i kasno minojsko razdoblje (kratica KM), koja se mogu još dijeliti u podgrupe prema brojevima i slovima (npr. KM IIA2). Druga kronologija temelji se na izgradnji palača te se dijeli na razdoblje prije palača (RM I-SM IA), razdoblje ranih palača (SM IB-II), razdoblje novih palača (SM III-KM IB), razdoblje zadnje palače (kada je Knos bio jedina funkcionalna palača na otoku; KM II-III A2) i razdoblje nakon palača (KM IIIB-C) (Manning 2010: 14–15). Kratice RM, SM i KM koristit će se dalje u radu.

³ Vidi: Karetsou et al. 2001: 27–28, 41, br. 1, 4, 24; Phillips 2008b: 100–101, 155, br. 168, 170, 311.

⁴ Vidi: Pendlebury 1930a: 31, br. 50; Karetsou et al. 2001: 28, br. 5; Phillips 2008b: 22, 202, br. 23 i 404.

Egipta. Naime, mnoge od egipatskih posuda pronađene su u kasnijim kontekstima, odnosno bile su već antikviteti u vremenu kada se datira njihov kontekst, ili im je kontekst neodređen. To je posebice bio slučaj za egipatske posude pronađene u kasnom minojskom dobu (Phillips 2008a: 45). Jedini pronalasci koji su nađeni u sigurnom RM kontekstu su fragment zdjele od obsidijana iz Knosa, piksida iz Aja Trijade, fragment posude od fajanse iz Mohla te dva fragmenta egipatskih posuda pronađenih u južnom koridoru u Knosu (Phillips 2008a: 40; 2008b: 79–80, br. 135 i 136). No, i neki od njih su stariji nego njihov kontekst pronalaska.

Slika 1: Kronologija brončanodobnog Egipta i Krete (Phillips 2008a: 23, fig. 1)

Skarabeji se pojavljuju na Kreti pri kraju razdoblja prije palača (RM II-SM IA), odnosno za vrijeme 11. i 12. dinastije u Egiptu, te su primjeri iz tog razdoblja pronađeni u Lebeni, Odigitriji i Archanesu.⁵ Zanimljiv je primjer skarabeja iz prvog međurazdoblja, pronađenog na lokalitetu Platanos (tolos grobnica B), koji na sebi ima jedini primjer egipatskog prikaza Taueret na Kreti (Karetsou et al. 2001: 304, br. 296; Aruz 2008: 77, fig. 149, kat. 13).⁶ Ubrzo nakon što su se pojavili prvi egipatski skarabeji na Kreti, Minojci su ih počeli imitirati jer su se dobro uklopili u skupinu postojećih zoomorfnih pečata na Kreti (Ben-Tor 2006: 81). Minojske imitacije skarabeja i skaraboida izrađivane su u mekanom bijelom materijalu, zbog čega će se nazvati „bijeli komadi” (eng. *white pieces*) (Aruz 2008: 55, kat. 34–52) (slika 2). Prilikom proizvodnje skarabeja Minojci su koristili isti materijal i tehnike proizvodnje kao Egipćani, što pokazuje da su uvelike bili upoznati s egipatskim načinom proizvodnje (Ben-Tor 2006: 81). Osim imitacija, Minojci su izrađivali pečate s motivima koji su bili inspirirani egipatskom ikonografijom. Pečati u obliku majmuna u čučnju prvi put se na Kreti pojavljuju u RM III-SM I (Aruz 2008: 57). Također, u ovome razdoblju izrađuju se pečati u obliku ili s motivima lava, žabe, goveda i patke (Aruz 2008: 57–60).

S obzirom na to da u Egiptu nije pronađen nijedan kretske materijal iz ranog minojskog doba, vrlo je moguće da je egipatski materijal na Kretu došao posredno preko Levanta. Postoji vjerojatnost da su se u Egipat uvozili neki materijali koji se nisu sačuvali u arheološkim kontekstima, kao što su tekstili, parfemi, začini, vino ili ulje (Phillips 1996: 464–465). Međutim, to ne možemo sa sigurnošću potvrditi jer dokaza nema.

⁵ Za pregled uvezenih egipatskih skarabeja i minojskih pečata s egipatskom inspiracijom, vidi: Aruz 2008.

⁶ Postoje nedoumice oko datacije i porijekla ovog skarabeja. Možda je napravljen na Levantu te bi se mogao datirati u Srednje kraljevstvo (Aruz 2008: 77–78).

Slika 2: Minojski skarabej, „bijeli komad”, HM Σ-K1227 (Platanos, SM IA-B) (Karetsou et al. 2001: 305, br. 299)

Srednje brončano doba

Srednje brončano doba uključuje srednje minojsko doba na Kreti te Srednje kraljevstvo i drugo međurazdoblje u Egiptu. U ovome razdoblju mogu se po prvi put prepoznati direktni kontakti između Krete i Egipta te se u Egiptu prvi put javlja termin *Keftiu* (*kftyw*), egipatski naziv za Kretu⁷ (Cline 1994: 32, 108, A.7; Panagiotopoulos 2001: 263–265). Također, u Egiptu se prvi put pojavljuje kretska materijal te se počinju izmjenjivati utjecaji u ikonografiji.

Od sirovina su se na Kretu iz Egipta uvozili ametist, zlato, bjelokost te nojevo jaje. Najranija je sigurno datirana pojava ametista na Kreti ogrlica napravljena od perlica od ametista koja je pronađena u SM IIB tolosu E u Archanesu (Cherry 2009: 119). Veće količine nojevih jaja pronađene su u kulturnom kontekstu iz KM IB u Zakru (Phillips 2008b: 65, br. 108). Moguće je da su nojeva jaja imala religijsku funkciju, posebice jer su kasniji primjeri oblikovani u ritone (Colburn 2008: 212, 214). Iako su cjeloviti ritoni od nojevih jaja ostali sačuvani samo izvan Krete, u Mikeni i na Teri, postoje naznake da su se također proizvodili na Kreti (Phillips 2008a: 150).

Između SM III i KM I veliki dio egipatskih posuda iz drugog međurazdoblja i ranog Novog kraljevstva pronađen je na sjevernoj i istočnoj obali Krete, prvenstveno u Knosu (Bevan 2003: 66). U ovome razdoblju uvoze se plitke karinirane zdjele od anortozitnog gnajsa, za koje Phillips (2008a: 41–42; 2008b: 104, 150–151, br. 175, 291–294) vjeruje da su se mogle koristiti u ritualne svrhe. Egipatske su posude u ovome razdoblju, ali i u kasnom minojskom dobu, većinom pronađene u palačama i u njihovoj okolini, što bi moglo ukazati na to da su uvezene posude dolazile u palače, odakle su se distribuirale u ostale dijelove otoka (Phillips 2008a: 42).

Egipatski skarabeji nastavili su se uvoziti tijekom razdoblja ranih palača. Platanos, Archanes, Knos, Heraklion, Aja Trijada, Gournes, Agios Onoufrios te špilje Trapeza i Psihro mjesta su u kojima su pronađeni primjerci skarabeja iz ovoga vremena (Aruz 2008: 76–81). Zanimljiv je primjerak iz SM III-KM IA na kojem su naknadno urezani minojski znakovi. Na njemu se može primijetiti da je majstor pokušao imitirati egipatske hijeroglifove i tako „zamaskirati” minojske znakove (Aruz 2008: 129, fig. 262, kat. 26). Osim što su ih uvozili, Minojci su naknadno ukrašavali uvezene skarabeje. Među primjercima uvezenih skarabeja možemo primijetiti različite motive, poput cvijeća, spirala i hijeroglifa.⁸

Jedan je od poznatijih nalaza Userova statua (HM Λ95) iz Srednjeg kraljevstva, pronađena u središnjem dvorištu palače u Knosu (Karetsou et al. 2001: 61, br.

⁷ Iako se danas većinom smatra nazivom za Kiklade, neki znanstvenici smatraju da bi termin *Otoci u sredini mora* (*iww ḥryw ib nw wꜣd-wr*) koji se pojavljuje u nekim egipatskim izvorima i u tebanskim grobnicama mogao uključivati i Kretu (Cline 1994: 32; Panagiotopoulos 2006: 392).

⁸ Vidi primjere: Karetsou et al. 2001: 309, 315–317, br. 306, 318, 320, 322.

39; Phillips 2008a: 153; 2008b: 92–94, br. 158). Ostao je sačuvan samo donji dio statue na kojem se može vidjeti natpis prema kojemu je identificirano Userovo ime (*slika 3*). User je mogao biti trgovac ili činovnik koji je doputovao na Kretu zbog određenog posla (Warren 1995: 3) te je iza sebe ostavio ovu figuru. Međutim, to se ne može sa sigurnošću potvrditi. Phillips (2008b: 93–94) vjeruje da User nikada nije bio na Kreti, već da je statua uvezena kao i drugi egipatski materijal.

Drugi je zanimljiv nalaz sistrum iz Archanesa (HM II27695) koji se datira u SM IA te imitira egipatske primjerke (Karetsou et al. 2001: 267, br. 265; Phillips 2008b: 35–36, br. 53).⁹ Ovaj instrument eliptičnog oblika napravljen je od gline (za razliku od egipatskih sistruma koji su izrađivani od fajanse ili metala), a sama mu je ručka šuplja. Pet u potpunosti rekonstruiranih sistruma i fragmenti još jednog pronađeni su u špilji kod mjesta Hagios Charalambos te su vjerojatno bili dio originalnih ukopa (Betancourt i Muhly 2006; Betancourt et al. 2008: 577). Kao i primjerak iz Archanesa, ovi sistrumi bili su izrađeni od gline, ali su za razliku od njega imali čvrstu i punu ručku. Vjerojatno je najpoznatiji prikaz sistruma onaj na Vazi žeteoca (HM Λ184) koja je pronađena u Aja Trijadi. Na vazi je prikazana procesija u kojoj predvodnik nosi sistrum, dok tri pjevača hodaju za njim (Betancourt i Muhly 2006: 432). Nije u potpunosti sigurno jesu li sistrumi imali na Kreti istu simboliku kao i u Egiptu. S obzirom na to da su pronađeni u

Slika 3: Userova statua, HM Λ95
(Knos, Srednje kraljevstvo)
(Karetsou et al. 2001: 61, br. 39)

Slika 4: Prikaz minojskog genija na
pečatu (Fest, SM II)
(Blakolmer 2015a: 201, fig. 3)

⁹ Phillips (2008b: 35–36, br. 53) se ne slaže da je ovaj sistrum nastao pod utjecajem egipatskih primjeraka, zato što je kretski sistrum u obliku luka, a takvi se sistrumi pojavljuju u Egiptu u Novom kraljevstvu. Ona iznosi ideju da je kretski sistrum možda utjecao na egipatski oblik, a ne obrnuto.

grobnicama te da se pokazalo da glineni sistrumi mogu proizvoditi ugodan zvuk, moguće je da su se koristili u pogrebnim ritualima (Betancourt i Muhly 2006: 433; Betancourt et al. 2008: 577).

Od SM IIB-III u ikonografiji Krete pojavljuje se Taueret (Kuch 2017: 49), egipatska božica, zaštitnica rađanja, žena i djece. Izgledom je bila kombinacija nilskog konja, krokodila i lava. U početku je prikazivana slično kao u Egiptu, ali će kasnije dobiti nove karakteristike te postati „minojski genij”.¹⁰ Na prvim kretskim prikazima izgleda kao nilski konj s izraženim trbuhom i grudima, a od KM I izgledom će nalikovati čovjeku s lavljom glavom i udovima te će postati muško božanstvo (*slika 4*).¹¹ Uloga minojskog genija dosta je složena, a sudeći prema prikazima on je provodio rituale, lovio životinje i prinosiso ih kao žrtve te je sudjelovao u štovanju ljudi i božanstava, ali je ujedno i sam bio predmet obožavanja (Blakolmer 2015b: 33). Obično je prikazivan na pečatima, od kojih su najranija dva iz Festa i jedan iz Knosa, datirana u SM IIB (Weingarten 1991: 6–9; Phillips 2008b: 94, 222, br. 159, 448–449). Minojski genij ostat će dugo popularan u egejskoj ikonografiji.¹² Osim Taueret, Minojci su preuzeli još ikonografiju bogova Bes i Beset (Weingarten 2013; 2015). Pečat od ahata iz lokaliteta Petras, koji se datira u SM II, možda prikazuje božicu Beset (Weingarten 2015: 181, fig. 1). Kao u egipatskoj ikonografiji, prikazana je s lavljim ušima, uzdignutim i savijenim rukama, raširenim nogama, istaknutim grudima i lavljim repom, no razlika je u tome što na spomenutom pečatu od ahata nema lavlju grivu ni izraženo stidno mjesto (Weingarten 2015: 189–190). Lik Beset primjećuje se još na prizmi od steatita iz Malije i na pečatima majstora iz Zakra (Weingarten 2015: 190–193, fig. 5 i 6). Primjer Besovog lika nalazi se na jednome pečatu iz nepoznatog konteksta (Aruz 2008: 85, fig. 77, kat. 93).

Zanimljiva je poveznica između grada Malije na Kreti i Egipta. Iako nema čvrstih dokaza o direktnom kontaktu, glinene vaze s ukrasima nalik egipatskim motivima koje su pronađene u četvrti Mu u Maliji (Karetsou et al. 2001: 54, 56–58) pokazuju da su nekakvi indirektni kontakti možda postojali. Te glinene šalice i posude s izljevom, koje se datiraju u SM II, imaju na sebi aplicirane dekoracije s prikazom mačke ili trudne žene (Karetsou et al. 2001: 56–58, br. 30–32, 35). Mačka na posudama iz Malije prikazana je sjedeći u profilu, a rep joj je zavnut na boku. Phillips (1995; 2008a: 203–204) se ne slaže da je motiv mačke na posudama iz četvrti Mu egipatski utjecaj, već smatra da je to lokalna minojska ikonografija. Prikaz trudne žene iz Malije može se povezati s figuricom i posudom u obliku trudne žene iz SM II koje su pronađene u Festu, a za koje nema paralela na Kreti prije ovog vremena.¹³ Prikazane su u čučnju, imitirajući tako pozu za rađanje. Moguće je da je ova ikonografija došla

¹⁰ Vidi: Weingarten 1991; Blakolmer 2015a, 2015b; Kuch 2017.

¹¹ Za razvoj minojskog genija, vidi: Blakolmer 2015a: 198–204.

¹² Minojski genij također je prikazivan na grčkom kopnu, otocima i Cipru, i to u obliku kakav se razvio na Kreti (Phillips 2008a: 161–162; Kuch 2017: 51–52).

¹³ Vidi: Karetsou et al. 2001: 59, br. 36–37; Phillips 2008b: 223–224, br. 451–452.

iz Egipta gdje su se izrađivale figurice trudnih žena (Wengrow 2009: 150–151), koje su pak bile povezane s božicom Taueret. U prilog egipatskom utjecaju ide i činjenica da je upravo u ovo vrijeme preuzeta ikonografija Taueret. Međutim, Phillips (2008a: 216–217) upozorava da su primjeri na Kreti stariji od primjera figurica trudnih žena u Egiptu, koje su se pojavile u Novom kraljevstvu, te da utjecaj kronološki nije mogao doći iz Egipta, već iz nekog drugog mjesta.¹⁴ Također je u Maliji pronađena ukrasna pločica u obliku sfinge i poklopac s prikazom dva sokola, za koje se vjeruje da su nastali pod egipatskim utjecajem (Karetsou et al. 2001: 57–58, br. 33 i 34).¹⁵ Bez obzira na to što se utjecaj Egipta u četvrti Mu ne može dokazati s potpunom sigurnošću, sigurno je da je neki strani utjecaj postojao.

Krajem srednjega brončanog doba utjecaj egipatske kulture na minojsku vidljiv je na freskama iz Knosa i Tere koje se datiraju u razdoblje između SM IIIB i KM IA. Freska sakupljača šafrana iz Knosa zapravo prikazuje plavoga majmuna, odnosno sudanskoga majmuna, koji se često prikazivao u egipatskoj umjetnosti (Immerwahr 1990: 41, pl. 11). Plavi su majmuni također prikazani u Kući fresaka u Knosu te na freskama u Akrotirima na Teri (Soba B 6) (Immerwahr 1990: 42–45, fig. 15, pl. 12–13).

Posebno važan nalaz, kako za kretsko-egipatske odnose, tako i za usklađivanje njihove kronologije, predstavlja kameni poklopac s imenom faraona Khiana (HM Λ 263), vladara 15. dinastije, koji je otkriven u Knosu (Karetsou et al. 2001: 82, br. 62; Phillips 2008b: 98, br. 163) (slika 5). Khian je bio jedan od vladara Hiksa te mu je prijestolnica bila u Avarisu (Tell el-Dab'a). Ovaj je poklopac, i njegova odgovarajuća posuda koja nije ostala sačuvana, mogao biti dio kraljevskog ili diplomatskog poklona kojemu je cilj bio učvrstiti političke i ekonomske veze između zemalja (Warren 1995: 3).¹⁶ Poveznica Avarisa i Krete u ovome razdoblju vidljiva je još na zlatnome privjesku, bodežu te kamares keramici pronađenima u Avarisu. Zlatni privjesak pronađen u grobnom kontekstu prikazuje dvije životinje, najvjerojatnije pse, koji

Slika 5: Poklopac s imenom faraona Khiana, HM Λ 263 (Knos, 15. dinastija) (Karetsou et al. 2001: 83, br. 62)

¹⁴ Vaze u obliku trudnih žena izrađivale su se i u KM dobu (Phillips 2008a: 215–216; 2008b: 25, 50–51, 71, br. 35, 78 i 123).

¹⁵ Phillips (2008b: 189, br. 375) odbacuje poveznicu poklopca sa sokolima s Egiptom.

¹⁶ Još je jedna vaza s imenom faraona Khiana pronađena u Bogazköyju, Turskoj (Smith 1965: 28), što ukazuje na želju faraona da učvrsti veze s drugim zemljama.

stoje jedan nasuprot drugome te se smatra da njegove karakteristike i tehnika izrade pokazuju minojsko ili barem egejsko porijeklo (Bietak 1995: 19–20, pl. 14,1). Bodež pronađen u Avarisu ima ukrase u obliku spirala koje su karakteristične za minojsku ikonografiju (Bietak 1995: 20, pl. 14,2).

Od minojske keramike, Egipćani su većinom uvozili, ali i imitirali, finu keramiku. Tijekom Srednjeg kraljevstva uvozila se kamares keramika, a od drugog međurazdoblja nadalje kasnominojska fina keramika (Barrett 2009: 213, 216). SM IB-SM IIB keramika pronađena je u Egiptu (kamares šalice i vrčevi s izljevom), SM III keramike uopće nema, dok je KM IA keramika iznimno rijetka (Papadimitriou 2015: 425). Najviše kamares keramike pronađeno je u Lištu, Lahunu i Haragi (Kantor 1947: 18; Kemp i Merrillees 1980: 1–102). Ulomci kamares keramike otkriveni su u kućama diljem naselja u Lahunu,¹⁷ pokazujući da njeno korištenje nije bilo ograničeno na najbogatije stanovništvo. Nadalje, sjeverno od piramide Amenemhata I. u Lištu pronađena je, uz nekoliko ulomaka, skoro cjelovita posuda s izljevom (slika 6) koja se datira u SM IB-IIA (Kemp i Merrillees 1980: 1, pl. 1; Karetsou et al. 2001: 52, br. 28). Na groblju C u Haragi, Engelbach (Engelbach i Battiscombe 1923: 10) tvrdi da je pronašao 20 ulomaka kamares keramike koja je slična onoj u Lahunu. Kemp i Merrillees (1980: 299) potvrđuju ovu brojku. U naseljima Lahun, Lišt i Haraga zabilježena je (lokalna) proizvodnja imitacija minojskih posuda. Na lokalitetu Qubbet el-Hawa pronađena je skoro u potpunosti očuvana vaza s cvjetnim ukrasima, koja je možda bila kretska uvoz ili egipatska imitacija (Kemp i Merrillees 1980: 200–204, 215, pl. 29–30; Barrett 2009: 214; Caloi 2013: 366). Minojska keramika još je pronađena na lokalitetima Abidos,¹⁸ Tell el-Dab'a, 'Ezbet Rushdi i Wadi Gawais.¹⁹ Većina minojske keramike u Egiptu odbačena je vrlo brzo nakon što je uvezena, što potencijalno pokazuje da ih vlasnici nisu planirali čuvati za nasljedstvo (Barrett 2009: 222). Zanimljivo je da je suprotan slučaj bio na Kreti, gdje su egipatske posude odložene u grobnice dosta nakon što su uvezena.

Slika 6: Kamares posuda s izljevom, MMA 22.1.1406 (Lišt, SM IB-IIA) (preuzeto: Metropolitan Museum of Art, New York)

¹⁷ Vidi: Kemp i Merrillees 1980: 57–67, 70, fig. 22–26, 29; Karetsou et al. 2001: 50–51, br. 27a, b, c.

¹⁸ Caloi (2013: 366) smatra da je posuda s izljevom iz Abidosa zapravo egipatska imitacija, a ne uvoz.

¹⁹ Vidi: Pendlebury 1930a: 112; Kemp i Merrillees 1980: 119, fig. 38; Bietak 1996: 29; Merrillees 2003: 137; Wallace-Jones 2008.

Blago iz Toda intrigantan je nalaz o čijem se porijeklu mnogo raspravljalo. Blago je pronađeno ispod temelja hrama Senusreta I., unutar četiri škrinje na kojima je pisalo ime Amenemhata II. Iako bi se prema imenu Amenemhata II. blago iz Toda trebalo datirati u Srednje kraljevstvo, ono je moglo biti ostavljeno puno kasnije, a škrinje s vladarevim imenom mogle su se kasnije koristiti za čuvanje blaga (Kemp i Merrillees 1980: 295–296). U dvije se škrinje nalazio lapis lazuli te perlice i cilindrični pečati od istog materijala, a u druge dvije škrinje srebrni ingoti i 153 srebrne posude (Karetsou et al. 2001: 68, 71–74, br. 50–56). Također je pronađeno nekoliko zlatnih predmeta. Srebrne posude nisu egipatskog porijekla, ali nije točno određeno odakle dolaze (slika 7). U određivanju njihovog porijekla ne može mnogo pomoći ostali materijal jer se, primjerice, porijeklo pronađenih pečata smješta od Anatolije do istočnog Irana, a njihova datacija tijekom cijelog 3. tis. pr. Kr. (Karetsou et al. 2001: 68). Warren i Hankey (1989: 131–134, pl. 5–11) smatraju da su posude došle iz Egeide, a Watrous (1994: 749) iz Anatolije. U Festu i Knosu pronađene su šalice slične onima iz Toda, iako su šalice iz Festa glinene, a one iz Knosa vremenski mlađe od posuda iz Toda.²⁰ Također, minojske šalice iz SM IIA pronađene u Ugaritu (Ras Sharma) podsjećaju na one iz Toda (Merrillees 2003: 129, fig. 1a, b).

Od 12. dinastije u Egiptu se pojavljuje spiralni ukras na skarabjima, u grobnicama i grobnim kapelama, najvjerojatnije pod utjecajem Krete (Barrett 2009: 224). Grobnica nomarha Hepzefa u Asiutu, datirana u 12. dinastiju, prva je u kojoj je korišten spiralni ukras (Shaw 1970: 25). Dekoracija grobnice ima mnogo neobičnih elemenata, od kojih se ističe motiv u obliku srca koji je najvjerojatnije došao s Krete (Shaw 1970: 30, fig. 1b, fig. 2a). Smatra se da je spiralni motiv mogao doći u Egipt preko tekstila koji su se uvozili s Krete (Kantor 1947: 20).

Kasno brončano doba

Kasno je brončano doba obuhvaćalo kasno minojsko doba na Kreti i Novo kraljevstvo u Egiptu. Ovo će razdoblje biti vrijeme najintenzivnijih kontakata između

Slika 7: Blago iz Toda, Louvre E 15128-E 15318 (preuzeto: Musée du Louvre)

²⁰ Vidi: Karetsou et al. 2001: 71, 75, br. 48–49, 57–58.

tih dviju zemalja, ali Egipta i Egeide općenito, jer se u ovome razdoblju ostvaruju prvi veći kontakti između Egipta i kontinentalne Grčke, prvenstveno Mikene. Iako su kontakti bili intenzivni, oni nisu bili kontinuirani te su koncentrirani na početku kasnog brončanog doba, dok se kasnije smanjuju. Već se od vremena Amenhotepa III. sve više razvijaju kontakti s kontinentalnom Grčkom te će u uvozu mikenske posude s vremenom zamijeniti minojske (Cline 1994: 36; Papadimitriou 2015: 431). O intenzitetu ovih kontakata također svjedoče dvije Linear B tablice iz Knosa, na kojima se dvije riječi, *mi-sa-ra-jo* i *a₃-ku-pi-ti-jo*, prevode kao 'Egipćanin' (Cline 1994: 128, E.1., E.2.).²¹

S obzirom na broj uvezenog materijala iz Egipta u odnosu na druge bliskoistočne zemlje tijekom KM I-II, Egipat je u ovome vremenu mogao biti glavni izvoznik za Kretu (Cline 1999: 118). S druge strane, na Kreti nisu pronađene točno identificirane posude iz vremena Amarne i Ramesida (Bevan 2003: 16; Phillips 2008a: 44), a nakon KM IIIB nestaje egipatski materijal s Krete (Barrett 2009: 112). Posude iz Novog kraljevstva pronađene na Kreti različitih su oblika, ali su puno rjeđe. Zanimljivo je da nije pronađen nijedan primjerak *kohl* posude koja je bila iznimno popularna u Egiptu za vrijeme Novog kraljevstva (Phillips 2008a: 46). Većina je egipatskih posuda kasnog brončanog doba iz Komosa keramička, što ukazuje na to da su se uvozile tekućine (vino) ili/i neka druga dobra (Cline 1994: 35). Pronađene su u fragmentima, a od oblika prevladavaju posude za transport i boce/pljoske (Shaw 1998: 4). Ovo su jedine egipatske keramičke posude pronađene na Kreti (Phillips 2008a: 103). Minojske imitacije egipatskih kamenih posuda ovoga vremena imitiraju posude iz preddinastijskog i ranodinastijskog razdoblja te Starog kraljevstva (Bevan 2003: 67–68). Zanimljivo je da Minojci u ovome razdoblju nisu imitirali suvremene egipatske posude, nego one iz prošlih vremena (Bevan 2007: 124). Za razliku od egipatskih uvoza koji su pronađeni u palačama i njihovoj blizini, imitacije su imale širu distribuciju na otoku (Bevan 2007: 125). Posebnu skupinu čine hibridne posude, odnosno originalno egipatske posude koje su Minojci preoblikovali u svoje oblike, najčešće u ritone, posude s izljevom i vrčeve.²² Najpoznatiji primjerci su dvije sferoidne posude iz Zakra (HM Λ2695, HM Λ2714). Jedna je pretvorena u posudu s izljevom (*slika 8*), a druga u riton (Phillips 2008b: 63–64, br. 104–105).

Uz par iznimaka, egipatske posude pronađene u kasnominojskim kontekstima datacijski su starije od konteksta svojih pronalaska. Vjeruje se da su egipatske posude bile dovoljno cijenjene da se čuvaju za sljedeće naraštaje (Bevan 2003: 68–

²¹ Riječ *a₃-ku-pi-ti-jo* izvodi se iz ugaritske riječi *Hikupta* koja označava Egipat i Memfis, a koja se sama izvodi iz egipatske riječi *ḥt-kꜣ-ptḥ* (Cline 1994: 35; Karetsou et al. 2001: 256). Upravo se iz te egipatske riječi izvodi grčka riječ za Egipat Αἴγυπτος.

²² Za popis i detaljan opis ovih posuda, vidi: Phillips 2008b.

69). Neke posude imaju naznake korištenja i popravljanja, pokazujući da su se duže vrijeme koristile prije nego što su stavljene u grobnice (Colburn 2008: 203). Neke od tih posuda možda su se čuvale kao dio naslijeđa. Međutim, ne može se odbaciti mogućnost da su neke posude došle na Kretu točno u vrijeme kada se datira njihov kontekst pronalaska, bez obzira na to što se one same datiraju u ranije doba. Egipatske su se grobnice tijekom drugog međurazdoblja i Novog kraljevstva često pljačkale i njihov se sadržaj prodavao dalje na tržištu (Bevan 2007: 124). Možda su te ranije egipatske posude došle na Kretu upravo ovim putem. Zapravo, i jedno i drugo objašnjenje može biti točno.

Slika 8: Posuda s izljevom, HM Λ2695
(Zakro, 1. dinastija)
(Karetsou et al. 2001: 209–210)

Najveća koncentracija egipatskih posuda iz jednog arheološkog konteksta iz ovoga vremena pronađena je u kraljevskoj grobnici u Isopati, sjeverno od Knosa, koja se datira u KM II (Bevan 2003: 16). U njoj su pronađene posude koje se datiraju od ranodinastijskog razdoblja pa sve do Novog kraljevstva, ukazujući na to da je ovo vjerojatno bila ostavština nekog bogatog pojedinca (Karetsou et al. 2001: 232). U ostavi se nalazilo 10 egipatskih posuda od alabastera koje se datiraju od Srednjeg do Novog kraljevstva, ranodinastijska dioritna posuda, ranodinastijska porfirna posuda, dvije kretske svjetiljke i posuda s izljevom lokalne izrade.²³

Kao u prethodnim razdobljima, na Kretu su se nastavili uvoziti skarabeji.²⁴ U KM IB kontekstu u Knosu pronađen je skarabej iz razdoblja Hiksa, pokazujući da su skarabeji imali veliku vrijednost bez obzira na njihovu starost (Aruz 2008: 149, 155, fig. 310, kat. 27). Takvi su primjerci također pronađeni u Mikeni i Pilu. Zanimljivu cjelinu predstavljaju skarabeji s imenima Amenhotepa III. i njegove žene Tije koji su pronađeni na različitim mjestima na Kreti i kontinentalnoj Grčkoj. Četiri od tih skarabeja pronađeni su u mjestima koja se spominju na topografskoj listi iz lokaliteta Kom el-Hetan²⁵ (Knos, Fest/Aja Trijada, Kidonija, Mikena) (Cline i Stannish 2011: 10). Iako Cline (1994: 39) vjeruje da su svi predmeti s imenima Amenhotepa III. i Tije mogli doći u isto vrijeme na Kretu, Aruz (2008: 187) upozorava da se to ne može sa sigurnošću

²³ Vidi: Karetsou et al. 2001: 236–240, br. 232–239; Bevan 2007: 159–160, fig. 7.10.

²⁴ Vidi primjere: Karetsou et al. 2001: 320–328, br. 329–333, 335–340, 342–345.

²⁵ Dio topografske liste iz lokaliteta Kom el-Hetan na kojoj se spominje Kreta (*Keftiu*) te niz kretskih i mikenskih lokaliteta poznat je pod nazivom „Egejska lista”. Pronađen je na jednoj od pet baza kipova u posmrtnom hramu Amenhotepa III. U tekstu je ostalo sačuvano 15 toponima, a dva su izgubljena (Cline i Stannish 2011: 7). Zbog ove liste razvila se teorija da je u vrijeme Amenhotepa III. poslano egipatsko izaslanstvo u Grčku (Cline 1994: 39).

potvrditi, uzimajući u obzir da su skarabeji pronađeni u različitim kontekstima.

Osim skarabeja s imenima vladara, pronađene su vaze s imenima Amenhotepa III. i Tutmozisa III., figurice od fajanse u obliku majmuna s imenom Amenhotepa II., pločice od fajanse s imenom Amenhotepa III. te kartuše od fajanse s imenom Ramzesa II.²⁶ Nije neobično da ima toliko predmeta s imenima faraona na Kreti u ovome razdoblju jer je Egipat za vrijeme Novog kraljevstva bio na vrhuncu moći te su se održavale snažne veze s okolnim zemljama. Ovi predmeti bili su dovoljno cijenjeni da se polože u grobnice, gdje je dosta njih i pronađeno. No, pitanje je jesu li njihovi vlasnici znali da se radi o imenima faraona ili su vrijednost vidjeli u tome što je predmet stranog porijekla, odnosno iz Egipta. Oni su mogli biti dio kraljevskoga poklona, iako je to zasada teško potvrditi (Cline 1994: 39).

U Egiptu nisu pronađeni nalazi iz KM II (Kemp i Merrillees 1980: 245). Tijekom 13. i 14. st. pr. Kr. u Egipat su se uvezile KM III posude koje su sadržavale vino, ulje ili parfem (Cline 1999: 118). Kasnominojska keramika, posebice ona iz KM IB, pronađena je u Sidmatu, Abidosu, Gurobu, Kom Rabiji, Tell el-Dabi, te moguće u Anibi i Kermi (Nubija) (Cline 1999: 123). Najpoznatije su KM I keramičke posude pronađene u Egiptu vrčevi Marseille (Louvre 112127) i Abbot (Brooklyn Museum 37.13E), za koje se ne zna točan kontekst pronalaska (Merrillees 1972: 283–284; Kantor 1947: 33). Također nije siguran kontekst pronalaska ručke od vrča koja najvjerojatnije pripada KM IB dobu (Kemp i Merrillees 1980: 226–228, fig. 71). Siguran je kontekst vaze iz KM IB (AM 1921.1342) koja je pronađena u grobnici 137 u Sidmatu te se datira u ranu 18. dinastiju (Kemp i Merrillees 1980: 228, 231, fig. 70). Najčešće imitirane posude bile su kasnominojski ritoni, a često su bili izrađeni od fajanse (Koehl 2006: 65, 238–240; Barrett 2009: 216).

Već na samom početku 18. dinastije primjećuju se poveznice s minojskom kulturom. U grobnici kraljice Ahhotep, majke faraona Amozisa, pronađeno je nekoliko predmeta koji ukazuju na utjecaj minojske umjetnosti. Minojsko porijeklo pripisuje se prikazu lava koji lovi bika na bodežu i prikazu grifona²⁷ na sjekiri faraona Amozisa (to se posebice odnosi na prikaz njegovih krila) (Warren 1995: 5; Morgan 2010: 308). Također je moguće da srebrni model broda koji je isto pronađen u kraljičinoj grobnici prikazuje minojski brod (Wachsmann 2010). Ovi nalazi, zajedno s kraljičinom titulom „vladarica obale *h3w-nbwt*”²⁸, za koju su neki smatrali da se odnosi na Kretu, potaknuli su teoriju da je Ahhotep bila porijeklom Krećanka. Takvu je teoriju teško dokazati i ne postoje direktni dokazi koji bi to potvrdili (Matić 2015b: 147–148). Lav koji lovi bika na bodežu faraona Amozisa

²⁶ Vidi: Cline 1994: 6, 35, 37, 39, br. 6, 93–94, 96–98, 734, 742.

²⁷ Egejski grifon pojavljuje se u Egiptu na početku 18. dinastije (Morgan 2010: 308; Judas 2015: 123).

²⁸ Ne postoji ujednačen dogovor oko značenja riječi *h3w-nbwt*, jedino da se odnosi na mjesto sjeverno od Egipta i na moru, a riječ se povezivala sa egejskim otocima, azijskom obalom, obalom Palestine, prostorom u blizini Rakotisa i deltom oko Aleksandrije (Matić 2015b: 147).

prikazan je u pozi letećeg galopa koji je bio karakterističan za minojsku umjetnost,²⁹ a koji se prvi put u Egiptu pojavljuje na ovome bodežu (Kantor 1947: 63–64). Inače su životinje u egipatskoj umjetnosti, bez obzira radi li se o sceni lova ili ne, bile prikazane sa sve četiri noge na tlu. No, s utjecajem letećeg galopa, na nekim su se scenama lova počele prikazivati s nogama u zraku, odnosno pokret životinja u trku postao je fluidniji i vjerniji stvarnom pokretu.

Možda su grobnice u Tebi najfascinantniji izvor koji nam svjedoči o kontaktima između Egipta i Krete. U nekoliko njih prikazani su egejski izaslanici koji su faraonu donosili darove³⁰ u obliku posuda, tekstila, nakita i bjelokosti. Ove su nam grobnice neprocjenjive jer pokazuju da su Egipćani bili dobro upoznati s izgledom Egejaca, njihovom odjećom i posudama koje su izrađivali. Tebanske grobnice s prikazima Egejaca datiraju se u Novo kraljevstvo, od vladavine Hatšepsut do Amenhotepa III. Pripadale su velikodostojanstvenicima te su bile bogato ukrašene. Zbog određenih nedosljednosti (hibridno sirijsko-egejskih figura, Sirijaca koji nose egejske posude) neki su smatrali da prikazi u grobnicama nisu vjerodostojni, dok su drugi u tome vidjeli pogreške umjetnika prilikom slikanja (Pendlebury 1930b: 82). Egejski izaslanici prikazani su s tamno-crvenom kožom, dugom tamnom kovrčavom kosom te često s kovrčom na čelu. Od odjeće imali su ogrtače ili kiltove, a od obuće čizme ili sandale s čarapama. Zbog njihovog izgleda koji je sličan prikazima Minojaca na Kreti te naziva *Keftiu* koji se veže uz njih, sigurno su među egejskim izaslanicima bili prikazani i Minojci. Prikazani su u osam tebanskih grobnica: TT 71 (Senenmut), TT 39 (Puimre), TT 155 (Intef), TT 131 (Useramon), TT 86 (Menkheperreseneb), TT 100 (Rekhmire), TT 93 (Kenamun) i TT 120 (Anen).³¹

Jedan od najpoznatijih, ako ne i najpoznatiji, dokaz koji povezuje Kretu i Egipat su freske iz Tell el-Dabe (Avaris) koje prikazuju preskakanje bikova, što je izrazit simbol minojske kulture.³² Tell el-Dab'a dobila je svoje temelje već za vrijeme 12. dinastije (Bietak 1996: 5), ali će njezina važnost narasti u drugom međurazdoblju kada će postati prijestolnica dinastije Hiksa. Prvotno se vjerovalo da su freske u palači

²⁹ Iako se leteći galop prvotno razvio na Kreti te onda prenio na kontinentalnu Grčku, Kantor (1947: 66) vjeruje da su ga Grci s kopna prenijeli u Egipat, a ne Minojci, što je moguće s obzirom na to da je Egipat za vrijeme Novog kraljevstva održavao veze i s Kretom i s kontinentalnom Grčkom.

³⁰ Egipatska riječ *inw*, kojom su opisani predmeti koje nose egejski izaslanici, može se prevesti kao danak ili kao dar/poklon. U početku se vjerovalo kako se radi o danku, no kako Kreta nikada nije bila pod vlašću Egipta (a danak implicira podčinjenost), sada se vjeruje da se radi o darovima (Cline 1999: 128; Panagiotopoulos 2001: 270–271).

³¹ Za detaljne opise ovih grobnica i egejskih izaslanika, vidi: Davies 1922, 1929, 1930, 1934, 1943a, 1943b; Davies i Davies 1941; Säve-Söderbergh 1957; Dorman 1991; Matić 2015a, 2019; Matić i Franković 2017.

³² Freske iz Tell el-Dabe nisu jedini prikaz preskakanja bikova u Egiptu. Takav prikaz nalazi se i na drvenoj kutiji iz Lahuna (Cairo JE 28756, CG 44707) koja se datira u 18. dinastiju (Aruz et al. 2008: 132, fig. 41).

nastale u drugom međurazdoblju, ali danas se datiraju u ranu 18. dinastiju (Bietak 1996: 72; Matić 2015b: 148). Freske u Tell el-Dabi pronađene su u fragmentima u palači te su naknadno rekonstruirane (Bietak i Marinatos 1995; Bietak 1995). Najpoznatije su one s prikazima skakača i preskakanja bikova (slika 9) koje su pronađene u palačama F i G (Bietak 2010: 13, 15). Skakače prepoznamo po tipičnoj dugoj crnoj kosi te po minojskom kiltu i čizmama. Za razliku od prikaza u Knosu, gdje je koža skakačima obojana u crveno-smeđu boju, na slikama iz Tell el-Dabe koža im je žučkaste boje te je možda simbolizirala, uz dijelom obrijanu glavu, mladu dob skakača (Bietak i Marinatos 1995: 54; Bietak 2013: 193). Bikovi su naslikani bijelom bojom sa smeđim ili crnim flekama, a posebno je zanimljiv bik s glavom naslikanom

Slika 9: Prikaz preskakanja bikova u palači u Tell el-Dabi, 18. dinastija (Bietak 2007: 292, fig 27)

en face, što je bilo suprotno umjetničkim konvencijama egipatske umjetnosti gdje su se glave u pravilu uvijek crtale iz profila. Također, rogovi bikova naslikani su u profilu, opet u suprotnosti s egipatskom umjetnošću gdje su oni crtani *en face*. Ovakav prikaz bikove glave i rogova pokazuje snažan utjecaj minojske umjetnosti.³³ Uz prikaz preskakanja bikova, u prijestolnoj dvorani Palače F pronađen je prikaz grifona, čiju paralelu pronalazimo u grifonima iz prijestolne dvorane u Knosu (Morgan 2010). Tehnika slikanja freski bila je svojstvena Minojcima te se, upravo zbog toga što su slike u Tell el-Dabi napravljene koristeći ovu tehniku (slikanje na vapnenoj žbuci), vjeruje da su ih naslikali sami Minojci (Morgan 1995: 30–31; Bietak 1996: 75). Međutim, vrlo je moguće da su ih naslikali Egipćani koji su inspiraciju pronašli u minojskoj umjetnosti. Nadalje, razvila se teorija da su ove freske naslikane za minojsku princezu koja se udala za egipatskog vladara (Bietak 1995: 26; Bietak 1996: 80), što u ovome trenutku nije moguće sa sigurnošću dokazati. Matić (2015b) smatra da se ovdje ne radi o minojskoj princezi jer su se strane princeze na egipatskom dvoru morale u potpunosti prilagoditi egipatskoj kulturi te nisu otvoreno prikazivale svoje strano porijeklo. Uz same freske, u Tell el-Dabi pronađena je uvezena keramika iz SM III i KM I, ali i lokalno izrađeni ritoni, koji ukazuju na trgovačke veze s Kretom (Bietak 1996: 70–72). Osim u Tell el-Dabi,

³³ Prikaz bikove glave *en face* ne pojavljuje se na minojskim zidnim freskama, ali se pojavljuje na pečatima (Morgan 1995: 43).

utjecaj minojske umjetnosti vidljiv je u gradu-palači Amenhotepa III., Malkati.³⁴ Faraon je dao izgraditi ovaj grad-palaču kako bi proslavio svoje *sed*-festivalne. U predsoblju kraljeve palače naslikane su rozete unutar spirala te bikove glave s rozetom između rogova (Lacovara i Winkels 2018: 155–156, fig. 5). Nekoliko soba u haremu bilo je ukrašeno spiralama i rozetama (Nishimoto 1992).

Zanimljivo je da se Kreta ne spominje u pismima iz Amarne (Cline 1994: 35). Tu je činjenicu teško objasniti jer se sve velike važne sile s kojima je Egipat održavao ekonomske i političke veze u tom vremenu spominju u pismima. Pisma iz Amarne neprocjenjiv su nam izvor iz kojega možemo iščitati političku situaciju u istočnom Mediteranu za vrijeme Novog kraljevstva u Egiptu. Sudeći prema materijalnim i slikovnim dokazima, očekivali bismo da bi se Kreta također trebala spominjati u pismima. Leži li odgovor u tome da jednostavno takvo pismo nije pronađeno (a postojalo je) ili je razlog složeniji? Možda su veze s Kretom bile čisto ekonomske, dok su političke bile minimalne ili ih nije ni bilo. Odgovor se može nazirati u prirodi samih pisama koja su se razmjenjivala između vladara država, a za minojsku Kretu nemamo čvrste dokaze da je postojao jedan vladar koji je upravljao čitavim otokom.

U svakom slučaju, kontakt između tih dviju zemalja odvijao se tijekom čitavog brončanog doba. Još od ranog brončanog doba obje su civilizacije održavale trgovačke veze s Levantom, no nisu razvile strategije za jačanje trgovinskih odnosa s udaljenijim regijama. Parkinson i Galaty (2009: 25) predlažu da je decentralizacija Egipta za vrijeme prvog međurazdoblja potaknula trgovce na pronalazak novih trgovačkih partnera, među kojima se našla i Kreta. Tijekom Srednjeg kraljevstva Egipat jača svoju unutarnju strukturu, a faraoni, osobito Senusret III., nastoje ojačati vanjsku politiku. U to vrijeme na Kreti se razvijaju prve palače, što otvara prostor za intenzivnije međucivilizacijske kontakte tijekom srednjeg brončanog doba. Upravo tada vjerojatno dolazi do prvih izravnih veza između Krete i Egipta, koje su zasigurno bile razvijene tijekom kasnog brončanog doba, o čemu svjedoče brojni izvori.³⁵ Novo kraljevstvo predstavlja vrhunac egipatske države, s naglaskom

³⁴ Tell el-Dab'a i Malkata bile su dio šireg kruga gradova u kojima je pronađena minojska ikonografija. U Alalakh (Turska), Katni (Sirija) i Tel Kabriju (Izrael) također su otkrivene minojske freske koje su ukrašavale palače (Niemeier i Niemeier 1998; Bietak 2007). Vidljivo je da je zanimanje za minojsku umjetnost bilo veliko u kasnom brončanom dobu, a neki su znanstvenici čak predlagali da su minojski umjetnici bili zaslužni za sve ove freske (Niemeier i Niemeier 1998: 88–93; Bietak 1995: 26). Iako im je utjecaj minojske umjetnosti zajednički, freske iz tih gradova nisu naslikane istim tehnikama, niti su nastale u isto vrijeme (Bietak 2007: 271).

³⁵ Papirus iz vremena Tutmozisa III. (BM EA 10056) i anali Tutmozisa III. koji spominju Keftiu brodove, Londonski medicinski papirus (BM EA 10059) iz vremena Amenhotepa III. koji spominje magične riječi na jeziku Keftiu (Cline 1994: 110, 112, A.13.–A.14., A.21.), topografska lista iz Kom el-Hetana, prikazi Egejaca u tebanskim grobnicama te freske preskakanja bikova iz Tell el-Dabe. Također, u kasno se brončano doba datiraju već spomenute dvije Linear B tablice iz Knosa koje obje donose termin 'Egipcānin'.

na razvoj snažne vanjske politike te diplomatskih i trgovačkih veza s drugim zemljama, pa tako i Kretom. To potvrđuju brojni nalazi kretskog materijala u Egiptu, prikaz Egejaca u tebanskim grobnicama te utjecaj minojske ikonografije na egipatsku umjetnost. Na Kreti je za vrijeme KM I-II pronađeno mnogo egipatskog materijala, zbog čega Cline (1999: 118) predlaže da je Egipat bio glavni izvoznik za Kretu u tom razdoblju. Zanimljivo je da erupcija Tere nije znatno prekinula kontakte: iako KM II keramika nije pronađena u Egiptu, KM III keramika jest, na više lokaliteta (Cline 1994: 31). Međutim, od KM IIIB situacija se mijenja te je većina egipatskih i bliskoistočnih predmeta iz tog vremena pronađena na grčkom kopnu (Cline 1994: 36). Već u drugoj polovini 18. dinastije Egipat intenzivira trgovinu s Mikenom, a mikenske posude postupno zamjenjuju minojske. Slabljenje veza s Kretom potvrđuje i izostanak keramike iz razdoblja Amarne i Ramesida na samoj Kreti. Okretanje Egipta prema Mikeni, koja tada postaje dominantna sila u Grčkoj, dodatno slabi kontakte s Kretom. Dolazak „naroda s mora” moguće je oslabio povezanost Egipta s Egeidom, ali ne u potpunosti (Cline 1994: 37). Kontakti između Egipta i Krete prekinut će se pri kraju kasnog brončanog doba kada u Egiptu započinje treće međurazdoblje, a na Kreti dolazi do propasti palača.

Zaključak

Egipatsko-kretski odnosi ostali su stabilni tijekom gotovo cijelog brončanog doba, iako su se mijenjali u intenzitetu. Razmjenjivali su se različiti predmeti, od keramike i kamenih posuda do skarabeja i sirovina, a također su se preuzimale karakteristike iz umjetnosti. U ranom brončanom dobu kontakti su minimalni, intenziviraju se za vrijeme srednjeg brončanog doba, a kulminiraju u kasnom brončanom dobu. Veze su uglavnom imale ekonomski i umjetnički karakter, a dio se vjerojatno odvijao posredno, preko Levanta, posebice za vrijeme ranog brončanog doba. Za političke veze nema sigurnih dokaza te se Kreta ne spominje u pismima iz Amarne koja sačinjavaju korespondenciju Egipta sa svim većim silama onoga doba. Unatoč tome, u ovome je pregledu izabranih dokaza vidljivo da su kontakti između Egipta i Krete bili značajni, što se odražava u arheološkim nalazima, prikazu egejskih izaslanika u tebanskim grobnicama i preskakanja bikova u Tell el-Dabi te u preuzimanju bogova Taueret, Bes i Beset na Kretu. Prema arheološkom materijalu koji je ostao sačuvan, vidljivo je da je Kreta uvozila veću količinu, ali i širi spektar predmeta iz Egipta nego obrnuto, moguće zato što su ti predmeti predstavljali simbol prestiža za kretsku elitu (Wengrow 2009: 146).

Literatura

Aruz, Joan. 2008. *Marks of Distinction: Seals and Cultural Exchange between the Aegean and the Orient (ca. 2600–1360 BC)*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.

- Aruz, Joan et al. (ur.). 2008. *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.* New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Bard, Kathryn A. 2015. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Drugo izdanje. Wiley-Blackwell.
- Barrett, Caitlín E. 2009. The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt. *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2: 211–234.
- Ben-Tor, Daphna. 2006. Chronological and Historical Implications of the Early Egyptian Scarabs on Crete. *Timelines Studies in Honour of Manfred Bietak*. Svezak 2. OLA 149. Ernst Czerny et al., ur. Leuven, Paris, Dudley, MA: Peeters: 77–86.
- Betancourt, Philip P. et al. 2008. Excavations in the Hagios Charalambos Cave: A Preliminary Report. *Hesperia* 77: 539–605.
- Betancourt, Philip P. i Muhly, James D. 2006. The Sistra from the Minoan Burial Cave at Hagios Charalambos. *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*. Svezak 2. OLA 149. Ernst Czerny et al., ur. Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters: 429–435.
- Bevan, Andrew. 2003. Reconstructing the Role of Egyptian Culture in the Value Regimes of the Bronze Age Aegean: Stone Vessels and Their Social Contexts. *Ancient Perspectives on Egypt*. Roger Matthews i Cornelia Roemer, ur. London: UCL Press: 57–73.
- Bevan, Andrew. 2007. *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bietak, Manfred. 1995. Connections between Egypt and the Minoan World: New Results from Tell el-Dab'a/Avararis. *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. W. Vivian Davies i Louise Schofield, ur. London: British Museum Press: 19–28.
- Bietak, Manfred. 1996. *Avaris, the Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el-Dab'a*. London: British Museum Press.
- Bietak, Manfred. 2007. Bronze Age Paintings in the Levant: Chronological and Cultural Considerations. *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEEM 2000 – 2nd EuroConference Vienna, 28th of May – 1st of June 2003*. Manfred Bietak i Ernst Czerny, ur. Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 269–300.
- Bietak, Manfred. 2010. Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of *Peru-nefer*. *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren*. BSA Studies 18. Olga Krzyszkowska, ur. London: British School at Athens: 11–24.

- Bietak, Manfred. 2013. The Impact of Minoan Art on Egypt and the Levant – A Glimpse on Palatial Art from the Naval Base of Peru-nefer at Avaris. *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* Joan Aruz, Sarah B. Graff i Yelena Rakic, ur. New York: The Metropolitan Museum of Art: 188–199.
- Bietak, Manfred. i Marinatos, N. 1995. The Minoan Wall Paintings from Avaris. *Ägypten und Levante* 5: 49–62.
- Blakolmer, Fritz. 2015a. The Many-Faced “Minoan Genius” and His Iconographical Prototype Taweret. On the Character of Near Eastern Religious Motifs in Neopalatial Crete. *There and Back Again – the Crossroads II. Proceedings of International Conference Held in Prague, September 15–18, 2014.* Jana Mynářová, Pavel Onderka i Peter Pavúk, ur. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 197–219.
- Blakolmer, Fritz. 2015b. Was the “Minoan Genius” a God? An Essay on Near Eastern Deities and Demons in Aegean Bronze Age Iconography. *JAES* 7 (3): 29–40.
- Bourriau, Janine. 1991. Patterns of Change in Burial Customs During the Middle Kingdom. *Middle Kingdom Studies.* Stephen Quirke, ur. New Malden: SIA Publishing: 3–21.
- Caloi, Ilaria. 2013. Connecting Crete with the Near East and Egypt in the Minoan Protopalatial Period: what News in the 21st Century?. *SOMA 2012. Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012. Volume I.* Luca Bombardieri et al., ur. Oxford: Archaeopress: 365–370.
- Cherry, John F. 2009. Sorting Out Crete’s Prepalatial Off-Island Interactions. *Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age.* William A. Parkinson i Michael L. Galaty, ur. Santa Fe, N.M.: School for Advanced Research Press: 107–140.
- Cline, Eric H. 1994. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean.* BAR International Series 591. Pretisak, Oxford: BAR Publishing, 2009.
- Cline, Eric H. 1999. The Nature of the Economic Relations of Crete with Egypt and the Near East during the Late Bronze Age. *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete.* Angelos Chaniotis, ur. Stuttgart: Franz Steiner Verlag: 115–144.
- Cline, Eric H. i Stannish, Steven M. 2011. Sailing the Great Green Sea? Amenhotep III’s “Aegean List” from Kom el-Hetan, Once More. *JAES* 3 (2): 6–16.
- Colburn, Cynthia S. 2008. Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete. *AJA* 112 (2): 203–224.

- Colburn, Cynthia S. 2011. Egyptian Gold in Prepalatial Crete? A Consideration of the Evidence. *JA EI* 3 (3): 1–13.
- Davies, Nina M. i Davies, Norman de Garis. 1941. The Tomb of Amenmosē (No. 89) at Thebes. *JEA* 26: 131–136.
- Davies, Norman de Garis. 1922. *The Tomb of Puyemrē at Thebes. Volume I: The Hall of Memories*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, Norman de Garis. 1929. The Graphic Work of the Expedition. *BMMA* 24 (11): 35–49.
- Davies, Norman de Garis. 1930. *The Tomb of Kēn-Amūn at Thebes. Volume I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, Norman de Garis. 1934. Foreigners in the Tomb of Amenemḥab (No. 85). *JEA* 20: 189–192.
- Davies, Norman de Garis. 1943a. *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes. Volume I*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Davies, Norman de Garis. 1943b. *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes. Volume II*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Dorman, Peter F. 1991. *The Tombs of Senenmut: The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Engelbach, Reginald i Battiscombe, Gunn. 1923. *Harageh*. London: British School of Archaeology in Egypt.
- Immerwahr, Sara A. 1990. *Aegean Painting in the Bronze Age*. Pennsylvania State University Press.
- Judas, Beth A. 2015. Keftiu and Griffins: An Exploration of the Liminal in the Egyptian Worldview. *Current Research in Egyptology: Proceedings of the Fifteenth Annual Symposium, University College London and King's College London April 9–12, 2014*. Massimiliano S. Pinarello et al., ur. Oxford: Oxbow Books: 123–134.
- Kantor, Helene J. 1947. The Aegean and the Orient in the Second Millennium B. C. *AJA* 51 (1): 1–15+17–103.
- Karetsou, Alexandra et al. (ur.). 2001. *Crete – Egypt. Three Thousand Years of Cultural Links*. Katalog izložbe u Arheološkom muzeju Herakleion, 21. studenog 1999. – 21. rujna 2000. Herakleion – Cairo.
- Kemp, Barry J. and Merrillees, Robert S. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Koehl, Robert B. 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Kuch, Nora 2017. Entangled Itineraries: A Transformation of Taweret into the 'Minoan Genius?'. *Distant World Journal* 3: 44–66.

- Lacovara, Peter i Winkels, Alexandra. 2018. Malqata – The Painted Palace. *Tracing Technoscapes. The Production of Bronze Age Wall Paintings in the Eastern Mediterranean*. Johannes Becker, Johannes Jungfleisch i Constance Von Rüden, ur. Leiden: Sidestone Press: 149–168.
- Manning, Sturt W. (2010) Chronology and Terminology. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*. Eric H. Cline, ur. Oxford: Oxford University Press: 11–27.
- Matić, Uroš. 2015a. Aegean Emissaries in the Tomb of Senenmut and Their Gift to the Egyptian King. *JAEG* 7 (4): 38–52.
- Matić, Uroš. 2015b. Was There Ever a ‘Minoan’ Princess on the Egyptian Court?. *A History of Research into Ancient Egyptian Culture Conducted in Southeast Europe*. Mladen Tomorad, ur. Oxford: Archaeopress: 145–156.
- Matić, Uroš. 2019. Memories into Images: Aegean and Aegean-like Objects in New Kingdom Egyptian Theban Tombs. *Cambridge Archaeological Journal* 29 (4): 653–669.
- Matić, Uroš i Franković, Filip. 2017. Out of Date, Out of Fashion: The Changing of Dress of Aegean Figures in the Theban Tombs of the Egyptian 18th Dynasty in the Light of Aegean Bronze Age Costume. *SMEA NS* 3: 105–130.
- Merrillees, Robert S. 1972. Aegean Bronze Age Relations with Egypt. *AJA* 76 (3): 281–294.
- Merrillees, Robert S. 2003. The First Appearances of Kamares Ware in the Levant. *Ägypten und Levante* 13: 127–142.
- Morgan, Lyvia. 1995. Minoan Painting and Egypt: The Case of Tell el-Dab’a. *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. W. Vivian Davies i Louise Schofield, ur. London: British Museum Press: 29–53.
- Morgan, Lyvia. 2010. An Aegean Griffin in Egypt: The Hunt Frieze at Tell el-Dab’a. *Ägypten und Levante* 20: 303–323.
- Niemeier, Wolf-Dietrich i Niemeier, Barbara. 1998. Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18–20 April 1997*. Eric H. Cline i Diane Harris-Cline, ur. Aegeum 18. Université de Liège: Liège: 69–98.
- Nishimoto, Shinichi. 1992. The Ceiling Paintings of the Harem Rooms at the Palace of Malqata. *GM* 127: 69–81.
- Panagiotopoulos, Diamantis. 2001. Keftiu in Context: Theban Tomb-Paintings as a Historical Source. *Oxford Journal of Archaeology* 20 (3): 263–283.
- Papadimitriou, Nikolas. 2015. Aegean and Cypriot Ceramic Trade Overseas During the 2nd Millennium BCE. *There and Back Again – the Crossroads II. Proceedings of International Conference Held in Prague, September 15–18, 2014*.

- Jana Mynářová, Pavel Onderka i Peter Pavúk, ur. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 423–445.
- Parkinson, William A. i Galaty, Michael L. 2009. Introduction: Interaction and Ancient Societies. *Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age*. William A. Parkinson i Michael L. Galaty, ur. Santa Fe, N.M.: School for Advanced Research Press: 3–28.
- Pendlebury, John D. S. 1930a. *Aegyptiaca: A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pendlebury, John D. S. 1930b. Egypt and the Aegean in the Late Bronze Age. *JEA* 16 (1/2): 75–92.
- Phillips, Jacke. 1995. False Analogies: The Minoan Origin of Some So-Called ‘Egyptianizing’ Features. *Cretological* 7:A2: 757–765.
- Phillips, Jacke. 1996. Aegypto-Aegean relations up to the 2nd millennium B.C. *Interregional Contacts in the Later Prehistory of Northeastern Africa*. Michał Kobusiewicz, Karla Kroeper i Lech Krzyzaniak, ur. Poznan: Archaeobooks: 459–470.
- Phillips, Jacqueline. 2008a. *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context: A Critical Review*. Svezak 1. Austrija: Austrian Academy of Sciences Press.
- Phillips, Jacqueline. 2008b. *Aegyptiaca on the Island of Crete in their Chronological Context: A Critical Review*. Svezak 2. Austrija: Austrian Academy of Sciences Press.
- Säve-Söderbergh, Torgny. 1957. *Four Eighteenth Dynasty Tombs*. Private Tombs at Thebes 1. Oxford: Griffith Institute.
- Shaw, Joseph W. 1998. Kommos in Southern Crete: an Aegean Barometer for East-West Interconnections. *Proceedings of the International Symposium: Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th–6th cent. B.C.* Vassos Karageorghis i Nikolaos Stampolidis, ur. Atena: University of Crete i A.G. Leventis Foundation: 2–14.
- Shaw, Maria C. 1970. Ceiling Patterns from the Tomb of Hepzefa. *AJA* 74 (1): 25–30.
- Smith, William S. 1965. *Interconnections in the Ancient Near-East: A Study of the Relationships between the Arts of Egypt, the Aegean, and Western Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Wachsmann, Shelley. 2010. Ahhotep’s Silver Ship Model: The Minoan Context. *JAEG* 2/3: 31–41.
- Warren, Peter. 1995. Minoan Crete and Pharaonic Egypt. *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*. W. Vivian Davies i Louise Schofield, ur. London: British Museum Press: 1–18.

- Warren, Peter i Hankey, Vronwy. 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Watrous, L. Vance. 1994. Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period. *AJA* 98 (4): 695–753.
- Weingarten, Judith. 1991. *The Transformation of Egyptian Taweret into the Minoan Genius: A Study in Cultural Transmission in the Middle Bronze Age*. Partille: Paul Åström Förlag.
- Weingarten, Judith. 2013. The Arrival of Egyptian Taweret and Bes[et] on Minoan Crete: Contact and Choice. *SOMA 2012. Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012. Volume I*. Luca Bombardieri et al., ur. Oxford: Archaeopress: 371–378.
- Weingarten, Judith. 2015. The Arrival of Bes[et] on Middle-Minoan Crete. *There and Back Again – the Crossroads II. Proceedings of International Conference Held in Prague, September 15–18, 2014*. Jana Mynářová, Pavel Onderka i Peter Pavúk, ur. Prag: Charles University in Prague, Faculty of Arts: 181–196.
- Wengrow, David. 2009. The Voyages of Europa: Ritual and Trade in the Eastern Mediterranean circa 2300–1850 BC. *Archaic State Interaction: the Eastern Mediterranean in the Bronze Age*. William A. Parkinson i Michael L. Galaty, ur. Santa Fe, N.M.: School for Advanced Research Press: 141–160.

Egypt and Crete: Cultural and Artistic Contacts Between Two Civilisations During the Bronze Age

Summary

In this paper, the contacts between Egypt and Crete throughout the entire Bronze Age are analyzed. The focus is placed on cultural and artistic connections, with an emphasis on how the cultures influenced each other and which raw materials and objects were exchanged. Additionally, the artistic influences transferred from one culture to another are explained.

Keywords: Bronze Age, Egypt, Crete, contacts

